

Світлана Біленкова

Архітектурні стилі Чернівців міжвоєнного періоду ХХ століття

Версальський мир 1918 року перекроїв мапу Європи. Чернівці були передані до складу Румунської держави і були під її егідою до 1940-х років. З 1944 року місто остаточно увійшло до складу України. Цей майже двадцятирічний етап відобразився й в архітектурі міста.

У 1920-х – 1930-х роках у місті зазначається активний зріст міського населення, тому столиця Буковини у цей час швидко забудовується й змінює свій вигляд.

На території міста з'являються нові квартали, ансамблі вулиць та площ, забудовані багатоповерховими житловими будинками.

Учасник екскурсії київських архітекторів по Буковині, яка була організована влітку 1940 року, О. Повстенко, ділячись своїми враженнями про надзвичайно цікаве місто в Україні, писав: «На високому правому березі Прута розкинулись Чернівці – живописніше місто зеленої Північної Буковини [...]. Воно відрізняється своєю живою торгівлею, якою може змагатися із Бухарестом; своїми магазинами, «люкс-ресторанами», кафе [...], аристократичними кварталами з розкішними віллами та готелями» [8].

Майже всі вулиці та площі міста перейменовуються, організовується активна «румунізація» архітектурного середовища через рекламні носії, відповідне оформлення вітрин. Ці події яскраво висвітлюють численні фото та листівки 1920-х – 1930-х років. Книги, що видаються у цей період, прославляють історичне значення «Унірії» – об'єднання Північної Буковини з Румунією [11], [12 – 16] та ін.

Цій події було присвячено пам'ятник, урочисто встановлений перед Ратушею. Пам'ятник не зберігся – після приходу советської влади його демонтовано. До речі, румунська влада так само вчинила з багатьма пам'ятниками монументального мистецтва, які були встановлені у Чернівцях в «австрійський» період [3].

Пам'ятник «Унірії» зник, але про процес колишньої «румунізації» міста в ансамблі Центральної площі (*Piata Unirii*) й досі нагадують здійснені тоді перебудови перших поверхів декількох будинків. Особливо цікавим у цьому сенсі виглядає фрагмент правої частини першого поверху будинку № 9. Ця частина фасаду, як засвідчують історичні фото 1920-х років, перероблена під час спорудження пам'ятника «Унірії» у специфічному «румунському» стилі – з приземкуватими колонами та трилопасними арками, запозиченими з румунської архітектури XVI–XVII – початку XVIII століть.

Тим не менш слід відмітити, що певні містобудівні традиції «австрійського» періоду також були підхоплені і продовжені архітекторами, що проєктували у

1920-х – 1930-х роках. Подібною традицією, яка надала художньо-естетичному образу міста своєрідного колориту і активно сформувала його просторовий силует, стали будинки-«кораблі» з кутовими вежами. Такі будинки – зведені й у «румунський період» – ніби продовження традиції, яку полюбили чернівецькі городяни ще на початку ХХ століття. Їх можна побачити на розі вулиць О. Кобилянської – Вірменської, Університетської – 28 Червня, Ю. Гагаріна – Волинської та ін.

У центрі міста є цілий ряд прикладів, коли нові багатоповерхові житлові будинки будувалися на територіях вільних земельних ділянок або одноповерхових особняків «австрійського» періоду. Найчастіше ці нові споруди за своїм масштабом відповідають прибутковим будинкам «австрійського» періоду і в сукупності з ними утворюють цілісні ансамблеві композиції.

Зокрема, окремої уваги заслуговує чотириповерховий житловий будинок, поставлений на куті вул. генерала М. Ватутіна. Він надзвичайно тактовно вписався в ансамбль Театральної площі. Декор фасадів цього будинку, хоча і відрізняється за стилістикою від сусідніх споруд «австрійського» періоду, тим не менш створює певну масштабну відповідність цього будинку з ансамблем усієї площі і майже повторює будинок, що розташований на куті вул. І. Котляревського. Завдячуючи цьому склалась гармонійно врівноважена і майже симетрично зіставлена ансамблева композиція з південного боку Театральної площі.

Цікавим зразком ущільнення житлової забудови цього періоду є освоєння озелених просторів усередині кварталів, які залишились незаповненими від часів «австрійського» періоду. Воно досягалось утворенням нових провулків-проїздів, що ведуть у глибину кварталів, забудованих новими будинками. Такі приклади можна побачити на вул. Вірменській, Богомольця, М. Кордуби, Головній, Турецькій та ін. Багато споруд, збудованих у 1920-1930-х роках, відобразили офіційну ідеологію уряду королівської Румунії. Іноді вони здавались дещо агресивними щодо архітектурного середовища попереднього «австрійського» періоду. І у цьому можна побачити втілення певної офіційної політичної програми.

Незвично ця тенденція проявилася і в будівництві величезного Будинку культури на Театральній площі, і в архітектурному образі споруди, яка різко відрізняється від забудови «австрійського» періоду, що розміщена на цій же площі. Окрім того, румунська влада під час свого правління цю площу перейменувала на честь Васіле Александрі (Vasile Alexandri) – видатного на Буковині румунського культурного і громадського діяча.

Стилістика споруди Палацу культури – неоднозначна і разом з тим дуже цікава. Вона поєднує у собі принципи функціоналізму (асиметрія, «дім на стовпах», горизонтальний дах і т.д.) з надзвичайно спрощеним трактуванням «ордерної системи». Однак, масштаб і геометризоване пластичне трактування портика з пілонів різко відрізняється від ордерних елементів сусідньої «необарокової»

споруди Єврейського Дому 1908 року. Як ми бачимо, автор проєкту Королівського палацу культури – бухарестський архітектор Хорія Крянге намагався композиційно пов'язати фасад Палацу з сусідньою спорудою. Він включив у фасадне полотно декоративні статуї на консольних п'єдесталах, поставивши їх на тому ж рівні, що й необарокові каріатиди сусідньої адміністративної будівлі. Але цей прийом все ж не дав очікуваного ефекту. І не тому, що статуї з Королівського палацу на початку 1940-х років були демонтовані. Справа в тому, що висота Палацу, його масштабний устрій і його суворі, лаконічні форми дуже різко контрастують з іншими спорудами ансамблю Театральної площі.

Палац розміщений у просторі площі ніби «сам по собі», свідомо ігноруючи художні закономірності, притаманні спорудам початку ХХ століття. У цьому підкреслено контрастному протистоянні прочитується не тільки стильове протиставлення «сучасного стилю» 1930-х років – стилю «минулої епохи», а й втілення політичної ідеї щодо організації «румунізації» столиці Буковини. Ця ідея була авторитарно продиктована архітектурним рішенням, прийнятим владними структурами того часу до втілення.

Тим не менше, сама споруда румунського Палацу культури, збудована у 1937 році є, без сумніву, надзвичайно цікавою і цінною пам'яткою архітектури свого часу. І зовсім не дивно, що авторитетні фахівці пам'яткоохоронної справи наполегливо пропонують включити її до Державного реєстру пам'яток архітектури національного значення.

У 1920-х – 1930-х роках поруч із будівлями «австрійського» періоду стали з'являтися численні котеджі та вілли. Архітектурний образ цих будівель демонструє чи не весь спектр стильових тенденцій європейської архітектури 1920-х – 1930-х років: від національного неорумунського стилю – до ортодоксального «інтернаціонального» функціоналізму з численними проміжними традиціями та відтінками стилю – зокрема і з досить оригінальними прикладами поєднання прийомів функціоналізму з різноманітними «ретро-мотивами» у дусі активних пошуків ар деко.

Різноманітність стильових напрямів в архітектурі Чернівців того часу привела до того, що нерідко поруч будувалися будинки, вирішені у різних стилістичних напрямках.

Особливо яскраво цей діапазон стильової різноманітності архітектури румунського періоду ілюструється двома багатопверховими житловими будинками на Університетській вулиці. Ці будинки флангують початок вул. Й.В. фон Гьоте. Один із них – ортодоксальний функціоналізм, інший привертає увагу своєю живописною черепичною покрівлею та декоративними мотивами, в яких упевнено читається історичне джерело – «стиль Бринков'яну».

Цілком зрозуміло, що активний ріст населення міста вимагав від представників офіційної влади будівництва нових громадських споруд, лікувальних закладів та навчальних установ тощо.

Характерними прикладами громадської забудови того часу стали споруди сучасних шкіл № 26 по вул. Головній, № 30 по вул. В. Чапаєва та № 14 по вул. Шкільній.

У 1935 році у Чернівцях було завершено будівництво нового університетського корпусу на вул. Л. Українки, № 25. Він призначався для розміщення факультативів точних наук і природознавства (нині цей корпус вміщує хемічний та біологічний факультети Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича). Урочисте відкриття нового корпусу відбулось у жовтні 1935 року. У цих заходах взяли участь король Румунії Кароль II і його син – спадкоємний принц Михайл [16].

Тому цілком зрозуміло, що новий корпус університету, збудований у кінці першої половини 1930-х років, вирішений у формах офіційної неокласики. Він став важливою архітектурною домікантою у структурі прилегло до університетських корпусів простору.

У цей період в архітектурі Румунії все більшого поширення набуває той лаконічний техніцистський стиль, який в СРСР називався «конструктивізмом» (у західноєвропейському мистецтвознавстві цей напрям називається іншим терміном – «функціоналізм»).

Відображенням цього інтер-європейського процесу стали і споруда поліклініки по вул. Л. Українки, № 11, і Будинок соціального страхування («*Palas al Asigurarilor Sociale*»), відкритий у 1937 році (нині – споруда поліклініки на вул. Шкільній, № 8 – *Strada Ceneral Prezan*) біля Турецького моста. Обидві будівлі стали першокласними хрестоматійними взірцями європейського функціоналізму.

Досить своєрідною пам'яткою архітектури «епохи конструктивізму» є добре збережена споруда аеропорту, яка продовжує функціонувати за своїм первісним призначенням і у наші дні.

Архітектурно-містобудівна спадщина «румунського» періоду ще чекає свого всебічного дослідження. Однак вже зараз стають абсолютно очевидними не тільки його матеріальна цінність, але й архітектурно-художнє та історико-культурне значення.

В історії європейської архітектури 1920–1930-ті роки – надзвичайно складний та суперечливий період. У ці десятиліття в ній зіштовхувались, протидіяли, а іноді й дивовижним чином переплітались різнобарвні стильові течії.

В архітектурі Чернівців цього періоду простежуються ті ж стильові напрями, які розвивались тоді в архітектурі багатьох західноєвропейських країн. У той же час, в силу політичних обставин, які склалися на Буковині, архітектура Чернівців отримала потужний вплив тих тенденцій і напрямів, які формувались тоді в архітектурі саме Бухареста [1]. При цьому, однак, треба врахувати і те, що творчість румунських архітекторів у міжвоєнний період, особливо у 1930-х роках, розвивалась під потужним впливом архітектури Франції, а у деяких аспектах – і під впливом архітектури Італії. Поруч із цими інтер-європейськими тенденціями та напрямками, в архітектурі Румунії в 1920-х – 1930-х років досить помітну роль відіграло особливий – національний напрям, який склався на території міста у так званий «неорумунський стиль».

Еволюційний зв'язок стилістики міської архітектури 1910-х – 1940-х років репрезентований досить цікаво і незвично. У післявоєнні роки у місті продовжували проєктувати та будувати ті ж архітектори, майстри-виконавці, які працювали у Чернівцях раніше. Типовим прикладом запізненого модерну з «присмаком» неокласики слугує особняк на розі вул. Садової, № 24 – І. Вільде. Він чітко визначається датою на аттику «1925» – однак в образі будинку є певне відлуння модерну, наприклад, в обрамленні вхідних дверей.

Риси стилістики архітектури 1910-х років і прийоми обробки, які були притаманними почерку майстрів «австрійського періоду», виявляються в мікроансамблі з декількох будинків, що утворюють невелику вуличку у глибині кварталу між будинками № 23 – № 25 по вул. М. Кордуби. Збережені у вестибюлях парадних сходів дати («1927», «1929») точно визначають дату будівництва цих будинків.

Ар деко

Останнім часом дослідники історії архітектури як в Україні, так і в інших країнах світу проявляють все більшу зацікавленість до того могутнього і багатогранного явища в архітектурі 1920-х – 1930-х років, яке починає настирливо визначатися терміном «ар деко» [5].

Стиль ар деко – дуже складний за генезисом і тому досить багатоманітний за своїми проявами.

Навряд чи доречно поділяти думки деяких дослідників паризького ар деко, які рішуче включають у нього громадські споруди 1930-х років з їх спрощено-класицистичними фасадами, вирішеними у «залізобетонному ордері» [9]. Сам термін «ар деко» пов'язаний, перш за все, з методом декорування фасадів, інтер'єрів та їх деталей (у тому числі й меблів) тими чи іншими декоративними мотивами, що створювалися шляхом переробки, стилізації якихось елементів класики, єгипетського мистецтва, кріто-мікенського мистецтва та ін. Як правило, всі ці елементи у системі ар деко отримували спрощене, геометризоване трактування [6, С.93-122].

Особливо поширеним у Чернівцях був той варіант ар деко, який втілювався у декоруванні фасадів нечисленними тинькованими деталями, трактованими у спрощеному «геометризованому ключі». Такі будинки можна побачити у багатьох місцях. Це можуть бути і односімейні особняки, і вілли, і багатоквартирні будинки. Простота виконання декору сприяла поширенню цього напрямку в архітектурі Чернівців.

Слід відмітити художні переваги будинку по вул. Університетській, № 16, дуже близького до стилістичних прийомів паризького ар деко. Його строго симетричний фасад має «рамову композицію», яка сприймається як парафраза аналогічної теми фасаду споруди Театру на Єлісейських полях у Франції. Аналогічну композицію мають фасади будинків № 35 по вул. О. Кобилянської і № 10 по вул. Л. Українки.

Функціоналізм

Одним із провідних напрямків архітектури 1920-х – 1930-х років став функціоналізм. Опираючись на висунуті ним принципи примату функціональності, конструктивної правдивості та раціональної простоти, функціоналізм виробив свою особливу мову архітектурних форм (геометризм, відмова від декору, панування прямих ліній, «стрімкий біг горизонталей» і т.д.).

Естетика функціоналізму як «конструктивістського стилю» програмно опиралась в першу чергу на архітектурні можливості залізобетону. Прямим відображенням властивостей цього матеріалу і зародженого ним методу конструювання споруд стали знамениті «п'ять принципів» Ле Корбюзьє, які згодом виступали «стильовою програмою» функціоналізму.

Одним із найбільш яскравих і безпосередніх проявів цього «залізобетонного стилю» у Чернівцях стала нова частина будинку з галереєю та сходами, побудована з боку двору у старовинному особняку «австрійського періоду», який розташований по вул. Українській, № 55.

Дім № 2 у Шкільному провулку, збудований, за рядом ознак, наприкінці 1920-х років, поєднує у композиції фасаду відгуки модерну (пластичне рішення еркеру, дверей з металодекором у традиціях модерну) з прийомами «конструктивістського стилю».

Поряд із відміченими інтер-європейськими тенденціями як авангардного типу (функціоналізм – аналог радянського «конструктивізму»), так і різних аспектів ар деко, в архітектурі Чернівців міжвоєнного періоду активну роль відіграли й інші тенденції, пов'язані з певними національними особливостями архітектури Румунії тих років.

Офіційна неокласика

Перебування Північної Буковини у складі Румунського королівства зумовило появу в архітектурі міста цілого ряду особливих, специфічних стильових напрямів – аналогічних тим, які розвивалися і в архітектурі столиці королівства – Бухареста.

Офіційним напрямком в архітектурі Румунії у цей період стає неокласика. Цілком природно, що вона не могла не з'явитися і у Чернівцях – тим паче, що цей стильовий напрям у 1930-х роках став усе більш владно заявляти про себе в архітектурі багатьох європейських країн (особливо у тих спорудах, які будувались відповідно до урядових замовлень).

У 1935 році по вул. Лесі Українки завершується будівництво нового корпусу університету (нині – біологічний та хемічний факультети). Ця будівля – один із кращих взірців неокласики 1930-х років в архітектурі Чернівців.

У конструкціях споруди широко використаний залізобетон – зокрема, у конструкціях парадних сходів. Інтер'єри університетського корпусу – цікавий приклад вдалого дизайнерського осмислення конструктивно-технічних закономірностей залізобетону.

В архітектурі Чернівців 1930-х років цей стиль майже не «прижився» (на відміну від архітектури ССРСР тих років). Однак, інші напрями, що виникали в архітектурі Румунії і висловлювали ті чи інші відтінки «національної ідеї», в архітектурі міста міжвоєнного періоду проявились дуже активно.

Національні варіанти стилю

Перш за все, необхідно відмітити особливий різновид ар деко – із привнесенням стилізованих та геометризованих мотивів національної румунської архітектури (трилопасних арок, «плетених джгутів» і т.д.).

Серед числа найбільш характерних взірців румунізованого варіанту ар деко слід назвати кутовий будинок із вежею, що розташований на перехресті вул. М. Кордуби, № 25 – Братів Русаків, № 22.

Цікавими взірцями румунізованого варіанту ар деко є два будинки-близнюки на Садовій вулиці, № 24 і 26. Біля одного з них при вході до будинку з-під асфальту нещодавно виступив надпис «1929», який чітко датує ці будівлі.

Один із найбільш цікавих куточків «старовинних Чернівців» – тиха і затишна Трояндова вуличка, забудована особняками з фасадами в дусі різноманітних відтінків ар деко – у тому числі й румунізованого варіанту стилю. Забудова цієї вулиці – цікавий і надзвичайно цінний взірець ансамблевої композиції, що склалась «спонтанно» в результаті використання ідентичного масштабу і аналогічних прийомів обробки.

В образі будинку № 27 по вул. 28 Червня «румунський присмак» фасаду відчувається у прорізах еркерів трилопасних арок. При цьому інтер'єр внутрішнього світлового двору повністю позбавлено цього «присмаку» і виконано в абсолютно інших лапідарних формах.

Аналогічний прийом «румунізації» архітектурного образу фасаду демонструє будинок № 3 у Вірменському провулку: його лоджії завершуються трилопасними арками. Але в інтер'єрі сходів залізобетонні конструкції заявляють про себе з усією щирістю.

В архітектурі Румунії 1920-х – 1930-х років надзвичайно могутній розвиток отримав напрям, який базувався на використанні художньої мови румунської архітектури XVI–XVII–XVIII століть. Свого найвищого розквіту цей стиль досягнув в епоху правління князя Костянтина Бринков'яну (1688–1714). «Стиль Бринков'яну» характеризується живописними аркадами, специфічними плетеними орнаментами, черепичною покрівлею – іноді у кольоровому виконанні з поліхромним малюнком.

Класичним взірцем такого стилю є палац Могошоайя – всесвітньо відомий палац Костянтина Бринков'яну на околиці Бухареста, збудований на самому початку XVIII століття. «Стиль Бринков'яну», який володів яскраво вираженою національною специфікою, однозначно панував у церковній архітектурі Румунії упродовж усього XVIII століття.

У 1920-х – 1930-х роках неорумунський стиль зайняв досить помітні позиції в архітектурі громадських і житлових споруд Чернівців. Один із кращих взірців неорумунського стилю – Дім священників по вул. М. Коцюбинського, № 7, розташований біля колишньої Резиденції буковинських митрополитів.

У міській забудові є чимало особняків, виконаних у неорумунському стилі. Це будинки по вул. М. Фрунзе, Ю. Федьковича, М. Вовчка та інших.

Спрощений варіант неорумунського стилю ілюструє багатоквартирний житловий будинок, що розташований по вул. Ю. Гагаріна – навпроти залізничного вокзалу. Він зведений у кінці 1930-х років і повинен був стати (судячи з наявності глухих брандмауерів) серед інших будинків. Але події II Світової війни цей містобудівний процес призупинили.

Поруч із спорудою залізничного вокзалу, збудованою на початку XX століття, яка цілком справедливо вважалася «візитівкою» Чернівців, будівля «румунського» періоду стала досить важливим компонентом «фасаду міста» зі сторони залізничних шляхів. Вступаючи у просторовий діалог із спорудою вокзалу, цей житловий будинок неорумунського стилю сприймається як свого роду архітектурний символ того міжвоєнного періоду в історії міста, коли Буковина входила до складу Румунського королівства.

Так, в образі «залізничного фасаду» Чернівців відобразились і політичні перипетії історії Буковини ХХ століття.

Ортодоксальний варіант неорумунського стилю особливо послідовно втілювався у церковному будівництві.

Одним із видатних творів цього напрямку в архітектурі Чернівців є церква Святого Миколая по вул. Руській, № 35, збудована у 1927–1939 роках. Автор початкового проєкту невідомий. Упродовж наступних 12 років проєкт будівництва храму постійно змінювався. Будівельними роботами по чергово керували три архітектори: Пауль Хітзігратх у 1927–1936 роках; Вірджіл Іонеску у 1936–1937 роках і Андрій Іванов у 1938–1939 роках [10]. Кожний з них, без сумніву, вніс свій вклад у неповторність архітектурного образу православного храму. Вітражі для оздоблення завершення центрального куполу храму виконувались 1938 року у Бухаресті. Як зазначено у буклеті про Свято-Миколаївський храм у Чернівцях, двоярусний дубовий іконостас з вишуканим різьбленням був виготовлений також у Бухаресті майстром-різьбярем Григорієм Думітреску [10, с. 2-3].

Церква Святого Миколая за своїм архітектурним рішенням – надзвичайно рідкісний взірець церковної архітектури міжвоєнного періоду. Своєрідними формами своїх закручених, гвинтоподібних бань цей храм нагадує унікальну пам'ятку монастирської архітектури Румунії ХІХ століття – знамениту єпископську церкву у монастирі Куртя де Арджеш (1512–1517) [2].

Очевидно, така схожість була далеко не випадковою. Церква в Куртя де Арджеш – усипальниця румунських королів і сприймається як свого роду архітектурний символ Румунії. Так що повторення прийому «закручених» бань було продиктоване, передусім, певною політичною програмою румунської влади.

Мотиви неорумунського стилю (хоча і в не такому експресивному трактуванні) архітектор В. Іонеску використав і при будівництві інших церков на околицях Чернівців: у 1938 році – церкви Святих Петра і Павла по вул. Руській № 233/235; у 1939 році – церкви по вул. Сторожинецькій, № 45.

Церкви неорумунського стилю, збудовані у 1930-х роках, відіграли важливу містобудівну роль у формуванні силуету Чернівців і вже у наш час сприймаються як надзвичайно цікаві й цінні пам'ятки архітектури минулого ХХ століття. Однак не слід забувати і того, що стилістика цих споруд відобразила певні політичні тенденції.

У політичній ситуації наприкінці 1930-х років у Румунському королівстві і, зокрема, на території Буковини, яка входила тоді до її складу, напередодні війни відчувалося певне «загравання» з українським населенням Буковини. Одночасно розпочався стрімкий підйом національно-патріотичних настроїв серед української інтелігенції, що мешкала на території тодішньої Румунії.

Характерною ілюстрацією цих процесів є стаття «Шевченко – один із видатних поетів світу», опублікована газетою «Час» на Буковині від 30 жовтня 1939 року [4].

Тому цілком зрозумілою є закономірна ініціатива чернівецької української інтелігенції, направлена на «українізацію» архітектурного образу греко-католицької церкви, розташованої на цій же Руській вулиці, тільки вище. Ця ініціатива була підтримана офіційною владою.

Церква Успення Пресвятої Богородиці була надбудована відповідно до проектних пропозицій Володимира Залозецького, і стала п'ятиглавою. При цьому головний центральний купол церкви отримав складне пластичне завершення у вигляді фігурної бані, типової для українського бароко XVII–XVIII століть. І хоча сам тип утвореного п'ятиглаву був звернений до традицій давньоруського зодчества (бокові малі куполи розміщені по кутах квадрату), тим не менш потужний активний силует головного куполу з його типово українською формою зразу ж якісно змінив архітектурний образ храму. І зробив його одним із найяскравіших символів українського менталітету в художньо-естетичному образі ландшафту Чернівців. «З цього часу ця українська греко-католицька церква, яка за своїм стилем об'єднала буковинських українців з Великою Україною, стала символом всіх українців міста» [7, с. 70].

Використана література та першоджерела:

1. Баух А. Бухарест [Фотоальбом]. – Бухарест, 1957;
2. ВИА. – Т.3., – М.-Л., 1966. – С.482-483. илл. 29;
3. Заповольський В., Осадчук С., Шевченко Н. Пам'ятники Чернівців. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – 80 с.;
4. Іванов Г.М. Шевченко – один із видатних поетів світу // Час. – Чернівці.– 30 жовтня. – 1939;
5. Лакшми Бхаскаран. Дизайн и время. Стили и направления в современном искусстве. – М.: АРТ-РОДНИК, издание на рус. яз., 2007. – 256 с. // Пер. с англ. И.Д. Голыбиной;
6. Малинина Т. Формула стиля Ар Деко: истоки, региональные варианты, особенности эволюции. – М.: Пинакотека 2005.– 305 с.;
7. Повстенко О. Чернівці (із вражень учасника екскурсії київських архітекторів по Північній Буковині) // Архітектура Радянської України. – 1940. – № 12. – С. 19-24.;
8. Павлюк О.М. Буковина. Визначні постаті: 1774-1918 (біографічний довідник). – Чернівці, 2000. – 249 с.;
9. Релизова Е., Крейзер И. Место встречи – Париж, 1937 год // Ватерпас. – (39) № 2. – 2002. – С. 8-16;
10. Свято-Миколаївський храм у Чернівцях. [Буклет]. – Чернівці, 6 с.;
11. Gronich J. Un album al Chermautului. Album von Czernowitz. – Czernauti, 1925. – 250p.; 12. «Monitorul Municipiului Cernauti». Anul 10. – 1939;

13. Nistor I. Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien. Wien. – 1910. – extr. Din Archiv für österreichische Geschichte, 101. Bd., I. Hälfte;
14. Nistor I. Istoria bisericii din Bukowina si a rostului ei national-cultural in viata romanilor bucovineni. – Bucuresti: Ed. Academie Romane, 1916. – 295 p.;
15. Nistor I. Der Nationale Kampf in der Bukowina mit besonderer Berücksichtigung der Rumänen und Ruthenen. – Bukarest, 1918. – 227 S.;
16. Nistor Ion I. Bucovina sub Dominatinna Romaneasca la 20 ani dela Unire Czernauti. – 1938. – 64 p., 2 narti, 45 ilustr.